

Тема 9. «СОВЕТИЗАЦІЯ» УКРАЇНИ: ДЕФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Література

Сірополко Степан. Народна освіта на Східній Україні. Варшава, 1934. URL: <http://litopys.org.ua/cultur/cult06.htm>

Pauly, Matthew D. Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934/ Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.

Методичні настанови

Степан СІРОПОЛКО **НАРОДНА ОСВІТА НА СХІДНІЙ УКРАЇНІ**

Степан Онисимович Сірополко — видатний український педагог і бібліолог. Народився Степан Сірополко 1872 р. у м. Прилуки Полтавської губернії. Вищу освіту здобув у Московському університеті і свою кар'єру на ниві народної освіти почав саме у Москві. Сірополко завідував видавництвом редакцій «Южной России», «Русских ведомостей» та «Педагогического листка» (1911 — 1916 рр.). На початку століття він був уже знаним журналістом, педагогом і бібліографом. У 1901 р. вийшов його бібліографічний покажчик літератури з селянського питання. Затим була опублікована серія брошур: «Формы правления», «Общедоступное руководство к изучению законов», «Новое сельское общество», «Сельский староста» та ін. У 1916 р. Сірополко переходить до редакції «Народного образования».

М. Грушевський у своїх споминах згадує, як 1916 р. у Москві познайомився з Сірополком, про якого «багато чув як про визначного знавця шкільної справи і свідомого українця, котрий однак все якось не дає себе втягнути в українське життя». Сірополко був свояком С. Петлюри, однак навіть ця обставина не долучила його спочатку до української справи. Грушевський писав, що родина Сірополка «була сильно занедбана з українського погляду, що аж дивно. І він, і його дружина були з Полтавщини — діти, ціла купа хлопців, їздили туди до бабки... І все-таки дома не тільки української мови, навіть української стихії нітрохи не було чути, і хлопці... не мали ніякого інтересу до українського життя»¹.

І все ж саме у Москві Степан Сірополко долучився до української справи, ставши співробітником журналу «Украинская жизнь».

У 1917 р. Сірополко переїхав на Україну і плідно зайнявся народним шкільництвом у Києві. Його педагогічний хист був оцінений: Сірополка запросили стати радником із питань освіти при Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради. Затим Степан Онисимович був товаришем міністра народної освіти. Разом із П. Холодним він розробляв проєкт «єдиної школи» та видав «Взірцевий каталог шкільної і народної бібліотеки» (К., 1918).

У 1919 р. Сірополко переїхав до Кам'янка-Подільського і певний час викладав у тамтешньому університеті. Тут вийшли його книги «Завдання школи» та «Народні бібліотеки».

Із упадком Української держави Сірополко емігрував спочатку до Польщі, згодом до Чехо-Словаччини. Певний час він перебував у Львові, де у 1924 р. вийшли друком його «Короткий курс бібліотекарства» та «Короткий курс книгознавства». У 1925 р. Сірополко був обраний професором Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі, де викладав протягом семи років. Одночасно Сірополко став професором Української господарської академії (затим Українського технічно-господарського інституту) у Подєбрадах.

Активно включившись у наукове та громадське життя української еміграції у Чехо-Словаччині, Сірополко зорганізував і очолив Українське товариство прихильників книги. З його ініціативи товариство почало видавати свій періодичний орган «Книголюб», який редагував сам Сірополко. Він також був ініціатором створення і головою Українського педагогічного товариства у Празі. Сірополка обрали також головою Союзу українських журналістів і письменників на чужині. Одночасно вчений був членом Українського історично-філологічного товариства у Празі і почесним членом львівської «Просвіти».

Основний науковий доробок Степана Сірополка на еміграції стосується історії, теорії та практики освіти на Україні, шкільництва, журналістики, книгознавства та бібліотечної справи. До числа найважливіших праць, виданих після 1925 р., належать: «Внешкольное образование. Курс лекцій, читання в Русском Педагогическом Ин-те в Праге» (Прага, 1925), «Школьное образование. Конспект лекцій, читаних в УВІІ у Празі» (Прага, 1926), «Дальтон-план» (Львів, 1928), «Самоосвіта» (Календар «Просвіти» на 1929 р.), «Бібліотечна справа на Україні в минулому та тепер в зв'язку зі станом духової культури»

(Прага, 1928; укр. і франц. мовами), «Національне виховання» (Діло. 1925. № 26; Рідна школа. 1927. № 5 — 6), «Дитяча книжка як засіб національного виховання» (Діло. 1927. № 4), «Трудова чи фахова школа» (Там же. № 203), «Українська мова в зв'язку з українізацією та двомовністю в школі» (Там же. 1928. № 10), «Бібліотечна справа на Советській Україні за останнє 10-ліття» (ЛНВ. 1928. № 5), «Вища освіта на Советській Україні» (Студ. вістник. 1928. № 1), «Шкільна справа на Советській Україні» (Тризуб. 1926. № 54, 56), «Українізація професійної освіти на Советській Україні» (Там же. 1927. № 96), «Студентство на Советській Україні» (Там же. 1928. № 98, 152), «Як видається та поширюється книжка на Радянській Україні» (Діло. 1930. № 194), «Відгомін советської педагогічної преси на процес СВУ» (Тризуб, 1930, № 39), «Українська бібліографія та бібліографія україніки в галузі фільмольогії» (Прага, 1931), «Основи журналізму» (Подєбради, 1932), «Народна освіта на Советській Україні» (Варшава, 1934), «Історія освіти на Україні» (Львів, 1937) та ін.

Певний інтерес становлять також окремі статті Сірополка з історії книги та про популярних авторів. Наприклад: «Знищена дисертація М. Костомарова» (ЛНВ. 1930. № 11), «Співець Запорожжя А. Кащенко» (Життя і знання. 1931. № 6), «Невіджалована втрата (П. І. Холодний)» (Календар «Дніпро» на 1931 р.).

Помер Степан Сірополко 1959 р. у Празі.

СОВІТСЬКА УКРАЇНА

Раніш ніж перейти до огляду сучасного стану народної освіти на *Совітській Україні*, вважаю необхідним подати стислі відомості про те, як стояла освітня справа на Наддніпрянській Україні з часу революції 1917 р., коли впали всі ті пута, що зв'язували національний рух на Україні. З подихом революції 1917 р. український народ негайно взявся за працю на освітньому полі. І це зрозуміло, бо на Україні за царських часів до самої революції 1917 р. не було жодної української школи. Й ось з перших же днів революції пішла конкуренція між селами, містечками й навіть хуторами. Кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителя. Вчительство, знаючи, якої школи потребує населення, стало домагатися організації курсів з українознавства. Генеральний Секретаріат народної освіти, що постав унаслідок I-го універсалу Української Центральної Ради, взявся задовольняти потреби українського народу в освітній справі. А ці потреби були величезні. Поруч із заснуванням шкіл — від початкової аж до Українського університету, Педагогічної академії, Академії мистецтв та ін. — Генеральний Секретаріат народної освіти (пізніше, а саме з днем проголошення IV-м універсалом самостійності України, перетворився в Міністерство народної освіти УНР) приступає до підготовки підручників, плану організації єдиної школи, учителів для української школи, діячів й інструкторів дошкільного виховання та позашкільної освіти і т. д. Дбаючи про розвиток української національної культури, Генеральний Секретаріат на основі проголошеної III-м універсалом Української Центральної Ради національно-персональної автономії забезпечив вільний розвиток культури всім національним меншостям України.

Під час влади гетьмана П. Скоропадського розвиток українського шкільництва на Україні не припинився й завершився відкриттям у Києві Української Академії наук, запроєктованої ще Українською Центральною Радою, однак багато проектів, намічених владою Української Центральної Ради, гетьманська влада відклала, а управління освітніми справами на місцях надала знову бюрократичного характеру.

Період Директорії Української Народної Республіки визначився продовженням праці, раніше розпочатої ще за Української Центральної Ради, та відновленням колишніх місцевих органів управління народною освітою, скасованих в період гетьманування П. Скоропадського.

Щоб показати, який саме стан освітньої справи на Україні був перед навалою більшовиків на Україну в січні 1919 р., подаю тут статистичні дані про нижчі та середні школи на кінець 1918 р.:

Із комітетів українських народних шкіл — 47 208
вищих початкових шкіл — 1210
хлоп'ячих гімназій — 474
реальних шкіл — 70
дівочих гімназій — 362
комерційних шкіл — 91
дівочих інститутів — 4
торговельних шкіл — 18

духовних семінарій — 9

дівочих епархіальних шкіл — 15

духовних шкіл — 30

Щодо високих шкіл, то українською владою за два роки відкрито українські університети в Києві та Кам'янці на Поділлі, Український Історично-Філологічний факультет у Полтаві, Українську Академію мистецтв у Києві та Педагогічну Академію в Києві.

Панування більшовиків на Україні від лютого до половини серпня 1919 р. визначилося наміцанням різних проектів в освітній справі, але перевести їх у життя більшовикам не довелося, бо на зміну червоним окупантам України прийшли білі — денікінці, які намагалися повернути українське громадянство до вихідних точок того положення, яке, здавалося, вже безповоротно перейшло в сферу минулого. Денікінська влада формально не знищувала української школи, а лише відмовила їй в асигнуванні державних коштів та віднесла українські школи до категорії приватних шкіл. Таким чином, денікінська влада наклала на український народ подвійне оподаткування на освітню справу, — з одного боку, збирала податки на державні потреби, себто й на освіту, а з другого боку, переклала з себе на український народ фінансування української школи. Таке ставлення до української школи денікінська влада мотивувала чисто по-єзуїтському: якщо український народ дійсно бажає мати рідну школу, то він, мовляв, підтримає її своїми засобами. В цей тяжкий час для всієї української культури українське громадянство мусило організовано допомогти школі пережити тяжке лихоліття. На заклик Українського Товариства шкільної освіти в Києві відгукнулися насамперед кооперативи, ухваливши певний відсоток од всіх своїх прибутків уділяти на користь Товариства для удержання українських шкіл, а вслід за ними учительські спілки, різні установи та окремі особи, відраховуючи деякий відсоток від свого місячного заробітку на підтримку рідної школи. Так урятовано від загибелі один із найбільших здобутків українського народу за часів революції.

На зміну денікінцям посунули на Україну знову з півночі російські більшовики, які після короткої перерви й по цей час панують на Україні.

Творцем першої освітньої системи на Сов. Україні був тодішній народний комісар освіти Г. Гринько (його схема була ухвалена Всеукраїнською нарадою в справі освіти в серпні 1920 р.). Трохи згодом в цю систему вніс деякі зміни тодішній заступник народного комісара освіти Я. Ряппо.

Освітня система Сов. України взагалі підлягає різним змінам і до недавнього часу містила в собі деякі відміни в порівнянні з освітньою системою Сов. Росії. Більшовицька влада Сов. України спочатку поклала в основу соціального виховання дитячий будинок, а не трудову школу, як це було в Сов. Росії. Дитячий будинок мав стати «маяком» соціального виховання, себто збирання дітей та їх захисту й охорони. Таке настановлення більшовицької влади на Сов. Україні мотивувалося тим, що внаслідок імперіалістичної світової війни, а потім жорстокої громадянської війни та голоду знайшлося на Сов. Україні коло мільйона безпритульних дітей або напівсиріт, які потребували не стільки шкільного навчання, скільки соціального забезпечення.

Дитячий будинок мав охоплювати сиріт та покинутих батьками дітей віком від 4 до 15 років. Однак у скорому часі дитячий будинок почав втрачати своє значення «маяка» соціального виховання, а натомість основним типом соціального виховання стає семирічна трудова школа, що складається з двох центрів — нижчого з 4-річним курсом і вищого з 3-річним курсом. З економічних причин більшовицька влада змушена була визнати 4-річну школу за основний тип трудової школи, який постановою Ради Народних Комісарів від 25.XI.1924 р. оголошено загальноприступною й безплатною школою. Трохи згодом, а саме законом від 5.IX.1925 р., навчання дітей у перших чотирьох групах трудової школи проголошене як обов'язкове й безплатне.

Щоб зіллюструвати, як у дійсності проводилося загальне обов'язкове навчання на Сов. Україні, наведу такі дані: в 1927/28 шкільному році з 612 366 восьмирічних дітей лишилося поза школою 216 659, а з 331 698 дев'ятирічних дітей — 101 618, себто третина дітей цих двох річників лишилася поза школою.

Цікаво, що сама більшовицька влада, встановлюючи закон про обов'язкове загальне навчання, порушує його заведенням певних категорій дітей, які приймаються до школи в першу чергу, — це діти робітників та селянської бідноти. Тож обов'язковість трудової школи фактично

не поширюється на дітей «буржуїв» і «куркулів», які можуть користуватися школою лише тоді, коли в школі є вільні місця.

Завдання трудової школи полягає у вихованні з молодого покоління громадян соціалістичного суспільства з комуністичним світоглядом на життя. Сучасна трудова школа є політехнічною школою, себто має ознайомити учнів як в теорії, так і на практиці з усіма важливими галузями виробництва. В дійсності ж трудова школа, як свідчать офіційні матеріали, не дає достатнього обсягу загальноосвітніх знань, а виробнича практика учнів здебільшого обмежується рамками лише одного якогось виробництва, через що звужується політехнічна база школи.

На трудову школу покладається також завдання антирелігійної пропаганди і з цією метою серед учнів утворюються дитячі антирелігійні організації, щоб втягнути дітей в боротьбу з тими, хто вірує в Бога, посіяти розлад у родині між дітьми й батьками та за всяку ціну прищепити дітям матеріалістичний світогляд.

Придивімося тепер, як зростала кількість трудових шкіл та учнів у цих школах (див. табл. на с. 75).

З наведеної таблиці бачимо послідовне зменшення кількості трудових шкіл від 1922 р. внаслідок неврожаю 1921 р., що відбився на всьому народному господарстві Сов. України, в тім числі й на освітній діяльності. Цікаво, що постанови більшовицької влади про загальноприступність, а згодом і про обов'язковість трудової школи припали якраз на роки найбільшого зниження кількості трудових шкіл. Загальне обов'язкове навчання дітей віком від 8 до 11 років офіційно визнається досягнутим, і тепер ставиться завдання запровадити на кінець другої п'ятирічки загальнообов'язкове політехнічне навчання для всіх дітей і підлітків до 17 років. З цією метою семирічна трудова школа має перетворитися на десятирічну школу шляхом утворення 3-го концентру трудової школи з 3-річним курсом.

На жаль, дійсність не відповідає офіційній декларації: не кажучи вже про те, що трудова школа не охоплює всіх дітей шкільного віку, майже дві третини дітей, що вчаться в трудовій школі, передчасно, себто раніш досягнення 11 років, залишає школу, причому майже половина цих дітей покидає школу після одного або двох років перебування в школі. Нема чого доводити, що такі діти виносять із школи в найкращому випадку лише початок грамоти.

Розглянемо тепер, як розподіляються учні трудових шкіл за національністю:

З цієї таблиці видно, що трудова школа найкраще обслуговує національні меншості (за винятком молдаван), а найгірше українців, якщо порівняти відсоток учнів кожної національності з відсотком відповідного населення на Сов. Україні.

Щодо т. зв. українізації трудових шкіл, то доводиться сказати, що окупаційна влада під тиском вимог українського народу проводить принцип навчання рідною мовою в трудових школах, але ще й досі в багатьох місцевостях, де більшість населення складають українці, існують утраквістичні (двомовні) — російсько-українські школи, як, наприклад, на Артемівщині, де налічується 72 % українців. «В таких школах, — пише «Комуніст» від 22.I.1929 р., — частину лекцій викладається українською мовою, а частину російською, причому більшість учителів уживає мови російської, внаслідок чого учні вчаться не українською мовою, а якогось жаргону». Створення своєї українсько-російської мови слід приписати не лише існуванню утраквістичних шкіл, але й невисокому рівню знання живої української мови деякою частиною вчительства. Так, один дослідник мови вчительства на Кам'янецьчині констатував, що вчительська мова пересипана словами, які або взято живцем з російської мови, або просто є скалічені російські слова, як-от: «непонятні міста читалися по скільки разів», «котрі курили й ругались», «докладчиця спинилась на слідуєчих капках», «по существу», «конешно» і т. д.

Над трудовою школою стоїть — за планом освітньої системи Сов. України — професійна освіта, яка зосереджується в професійних школах, технікумах та інститутах. Професійна школа мала стати масовою школою в галузі індустрії та сільського господарства. Професійна школа призначена обслуговувати підлітків від 15 до 18 років — як правило, після закінчення ними семирічної трудової школи. Основною базою для створення професійної школи на Сов. Україні стали почасти ті нижчі професійні школи, які дісталися Україні в спадщину від царських часів, почасти старші класи бувших гімназій і реальних шкіл. Про те, як ішов розвиток професійної школи за останні декілька років, подає відомості наступна таблиця:

Як видно з цієї таблиці, протягом чотирьох років кількість професійних шкіл збільшилася по всіх спеціальностях, крім мистецької; абсолютно найбільше зросла кількість сільськогосподарських шкіл, але відсотково найбільше зросли медичні школи (майже у п'ять із половиною разів).

Як уже раніше згадувалося, до професійної школи з правила можуть поступати лише ті діти, які скінчили семирічну трудову школу. Придивімося, чи так стоїть справа в дійсності. Відповідь на це знаходимо в матеріалах основного обстеження установ професійної освіти на 15.XII.1927 р. У 521 професійних школах, які подали відомості, восени 1927 р. прийнято до 1-ї групи всього 25 531 учня, що за попередньою підготовкою розподілялися так:

Як видно з наведених даних, п'яту частину вакансій в професійних школах восени 1926 р. заповнено тими, які не скінчили повної семирічки. Це зниження вимог при вступі до професійної школи потягає за собою такі наслідки: по-перше, недостатню якість знань, які виносять учні після закінчення професійної школи, по-друге, значний відсоток учнів, які не в стані продовжувати навчання в професійній школі.

Про якість професійної школи може свідчити авторитетний голос в цій справі М. Скрипника — тодішнього народного комісара освіти: «Якість нашої профшколи недостатня. Треба підвищити її, зробити так, щоб головним кадром, резервуаром, звідки брала б свої кадри наша вища школа, була профшкола. Нині ми бачимо, що учень, кінчаючи профшколу, часто-густо не має відповідних знань, щоб витримати іспит до інституту, до технікуму». За первісною освітньою системою Сов. України технікуми та інститути стояли на одній площині — належали до категорії високих шкіл; різниця між ними, як двома типами високої школи, полягала в тому, що технікум мав підготовляти інженера вузької спеціальності, а інститут — інженера-організатора.

Цілком зрозуміло, що в очах тих, хто хотів вступити до високої школи, інститут користувався більшим. респектом, ніж технікум, а тому кожний з них волів вступити до інституту, тим більше, що умови вступу до інститутів і технікумів були однакові. Про те, як почували себе студенти інститутів з невідповідною підготовкою, свідчить Я. Ряппо: «Попавши до інституту, потім піднімали голос, що тяжко приходить від занять і кольоквій, які їм не під силу».

Про розвиток технікумів і інститутів може свідчити наступна таблиця (див. на с. 78).

З цієї таблиці бачимо, що протягом трьох років зменшилася загальна кількість технікумів, особливо з педагогічної спеціальності, тоді як кількість інститутів за той же час трохи збільшилася.

Про розподіл технікумів та інститутів за викладовою мовою та про кількість студентів у них подають відомості наступні таблиці:

З цих таблиць видно, що в 1929 р. в порівнянні з 1928 р. з'явився новотвір, а саме інститути, в яких більшість дисциплін викладається російською мовою, а меншість — українською, причому цей новотвір не йде за рахунок скорочення російських інститутів. Нарешті, наведу тут дані про розподіл студентів за національністю (у %%):

З цієї таблиці видно, що кількість студентів-українців відсотково зростає як у технікумах, так і в інститутах та перевищує відсоток студентів іншої національності. Зовсім інша картина змальовується, коли ми подивимося, скільки студентів-українців у порівнянні зі студентами-росіянами та жидами припадає на 10 тис. населення відповідної національності. Ось відповідь на це питання:

Отож виходить, що українці значно відстають від росіян і особливо від жидів щодо використання високої школи.

Доступ до високої школи на Сов. Україні мають насамперед пролетарі, себто робітники та селяни. «Пролетаризація» високих шкіл у розумінні комплектування їх робітничо-селянським елементом здійснюється шляхом своєрідного порядку прийому студентів. А порядок цей полягає в тому, що до високих шкіл приймаються в першу чергу ті, що скінчили робітничі факультети (скорочено — «рабфаки»), — вони вступають без іспиту, всі ж інші мають скласти іспит, причому іспит провадиться за куріальною системою, — є курія робітників, селян, службовців та ін. Заздалегідь намічено норми прийому робітників, селян та інших. У куріях для робітників і селян програма знижена, і це для того, щоб забезпечити високі школи робітничо-селянським елементом. Від часу до часу в технікумах й інститутах проводиться т. зв. чистка, внаслідок якої зі школи виключаються студенти «контрреволюційного» напрямку, а таким визнається на Сов.

Україні насамперед український національний рух, а також і ті студенти, батьки яких не належали до робітничо-селянського населення.

Переходячи до питання, як поставлено навчання у високій школі, мушу констатувати, що досі нема більш-менш сталих програм та навчальних планів. Майже кожний рік змінюються програми, причому школа вносить від себе в ці програми зміни під претекстом більшої відповідності вимогам комуністичної партії та марксистсько-ленінської методології.

Щодо недостатньої академічної успішності студентів високих шкіл неодноразово висловлювалися керівники Народного комісаріату освіти та вищих партійних органів. Так, народний комісар освіти М. Скрипник на нараді ректорів і директорів високих шкіл 1.VI.1929 р. зауважив, що «вельми великий відсоток академічної неуспішності пояснюється недостатньою підготовкою, недостатнім рівнем знань прийнятих до високих шкіл».

Щодо українізації високих шкіл, то й тут дійсність значно розходиться з декларацією більшовицької влади. Згідно з розпорядженням Народного комісаріату освіти з 1927 р., українізація високих шкіл мала бути проведена до 1930 р. А ось як у дійсності стояла ця справа на 1 листопада 1929 р.:

Слід також мати на увазі, що деякі високі школи Сов. України з недавнього часу набули всесоюзного значення, внаслідок чого Москва висуває претензію щодо запровадження викладової мови в таких школах. Ось недавній факт, про який розповідав В. Мускін на Першій всеукраїнській нараді у справі високих шкіл: «Чинювник Наркомторгу СРСР надіслав до Одеського інституту таку телеграму: „Через те, що ваш ВИШ (висока школа) є ВИШ всесоюзного значення, припинити українізацію“».

Залишається додати, що, згідно з постановою ЦК ВКП(б) лід 25.VIII.1932 р., на всьому просторі СРСР запроваджено єдину освітню систему, себто на Сов. Україні поширюється та освітня система, яку завела в себе Сов. Росія. Тож до категорії високих шкіл належать тепер лише інститути (технікуми віднесено тепер до категорії середніх шкіл) та університети *, відкриття яких на Сов. Україні розпочате з 1 жовтня 1933 р. (відкрито чотири університети, а саме в Києві, Харкові, Одесі та Дніпропетровську).

Кінчаючи на цьому стислі інформації про шкільну справу на Сов. Україні, вважаю потрібним додати, що, по-перше, всі школи на Сов. Україні є державні, бо поза державою ніхто не має права засновувати школи, і цим усувається приватна ініціатива в шуканні інших шляхів в освітній справі, ніж ті, які визначено більшовицькою владою; по-друге, високі школи на Сов. Україні є виключно учбовими установами, себто не ставлять своїм завданням, крім навчання студентів, займатися науково-дослідною працею.

Наукова праця на Сов. Україні провадиться спеціальними науково-дослідними установами, до яких належить Всеукраїнська Академія наук (Академію засновано, як уже згадано, ще перед приходом більшовиків на Україну, а саме 27.XI.1918 р.), науково-дослідні інститути та філії, науково-дослідні станції, науково-дослідні кафедри та інші науково-дослідні установи (кабінети, лабораторії, музеї, обсерваторії тощо).

Для характеристики умов, в яких провадиться наукова праця на Сов. Україні, досить указати, що з часу підсилення Всеукраїнської Академії наук у Києві громадсько-політичними діями (з 1929 р.), — зрозуміло, правовірними комуністами, — чисто наукова праця Академії все більше відходить убік, поступаючись своїм місцем політичній, науково-популярній (виготовлення науково-популярних брошур) та консультаційно-технічній праці (опрацювання замовлень з боку різних підприємств на аналізи, плани, риси і т. п.). Про відсутність академічної свободи наукових робітників може свідчити вже те, що єдиний метод, яким дозволено користуватися на Сов. Україні, є метод марксизму-ленінізму, бо все те, що не відповідає вимогам цього методу, кваліфікується як шкідливе збочення зі шляху ідеологічного фронту робітничого класу, що стоїть під проводом комуністичної партії.

Яскравим прикладом того, як розправляється окупаційна влада на Україні з найвизначнішими вченими й педагогами, що обстоюють інтереси української національної культури, може служити судовий процес, який відбувся в 1930 р. в Харкові проти 45 осіб, — в тім числі визначного українського ученого і віце-президента Всеукраїнської Академії наук Сергія Єфремова; всіх їх обвинувачено в приналежності до контрреволюційної організації, «що мала завдання повалити більшовицьку владу та відірвати Україну від СРСР». Засудження до в'язниці,

вигнання за межі України, позбавлення громадянських прав, — такі карі припали обвинуваченим по цьому процесу. А скільки українських учених підлягає карі в адміністративному порядку, — це не піддається обрахунку. Відомо, що й найвизначніший український історик, член Всеукраїнської Академії наук проф. Михайло Грушевський підпав в адміністративному порядку вигнанню поза межі Сов. України.

В галузі позашкільної освіти більшовицька влада насамперед зліквідувала «Просвіти», — як організації, створені, мовляв, націоналістичними колами та зв'язані з контрреволюцією, а натомість утворила селянські будинки (скорочено «сельбуди»), покладаючи на них, як і на інші установи позашкільної освіти, завдання політичної освіти в дусі комунізму. Через те й сам термін «позашкільна освіта» замінено на «політосвіту». Основній політосвітній ідеї підпорядковано на Сов. Україні всю працю в галузі книжкової продукції, бібліотечної справи, театру, мистецтва, кіно. Навіть працю в справі ліквідації неписьменності сполучено на Сов. Україні «з основними політичними питаннями», а якраз боротьбу з неписьменністю та малописьменністю більшовицька влада поставила своїм головним завданням, урочисто проголошуючи, що вона ліквідує неписьменність на Україні до 10-ї річниці Жовтневої революції, себто до 1927 р. Але, як і можна було сподіватися, більшовицька влада не виконала своєї обіцянки, а тому потім віднесла термін завершення ліквідації неписьменності до 15-ї річниці Жовтневої революції. Й ось з нагоди цього ювілею більшовицька влада урочисто проголосила, що в 1932 р. остаточно завершено ліквідацію неписьменності, — за одними даними, осіб віком від 8 до 35 років, за другими — віком від 8 до 50 років. На жаль, ці твердження не відповідають дійсності. Так, у статті А. Прянишникової «Чергові завдання Народного Комісаріату Освіти» («Комуністична освіта». 1933. Ч. 6) читаємо, що твердження про цілковиту ліквідацію неписьменності на Сов. Україні було лише декларативною заявою, а в дійсності на цьому фронті є прорив: «Маємо 1200 тисяч неписьменних, що залишилось на другу п'ятирічку. на Україні».

Наведу тут дані про установи політичної освіти за декілька років:

Як бачимо з цієї таблиці, кількість селянських будинків значно зросла після 1921 р. Зріст цей пояснюється тим, що після закриття «Просвіт» (1922 р.) кількість їх після 1920 р. зменшується, бо частина їх також перетворюється в селянські будинки, тоді як кількість бібліотек протягом п'яти останніх років збільшилася майже вдвічі

Щодо українізації установ політичної освіти, то формальна українізація охопила в значній більшості бібліотеки, селянські будинки та хати-читальні, але, по суті, справа з українізацією цих установ стоїть не зовсім задовільно. Так, наприклад, розподіл книжок по бібліотеках за 1929/30 рр. був такий: українських книжок — 43,7 %, російських — 50,2 %. Особливо зле стоїть справа із забезпеченням українськими книжками дитячих бібліотек у школах національних меншостей. Так, із 65 шкіл, про які зібрано відомості, у 30 школах, тобто 46 %, українських книжок зовсім нема. Українські газети та журнали передплачували лише 29 шкіл, тобто 44 %. Українізація клубів також стоїть зле, що пояснюється тим, що, як зауважує М. Скрипник, «партійний, комсомольський і професійний актив не досить діяльно ставиться до питання українізації. Серед деяких груп ще йде тихий саботаж партійних постанов у галузі національної освіти й справи будування української культури».

Про стан позашкільної освіти на Сов. Україні знаходимо таку загальну оцінку в недавній статті «Комуністичної освіти» за 1933 р. (№ 3, с. 65): «Освіта дорослих на час перевірки цієї справи бригадами ХТЗ (Харківського тракторного заводу) в переважаючій більшості перебувала в дуже кепському стані». Це констатування факту є найкращим доказом того положення, що не можна всю позашкільну освітню працю зводити до одної політичної освіти, тим більше на Україні, де український народ зрісся зі своїми «Просвітами» та не приймає світогляду більшовицької влади як виразника пануючого російського більшовизму. Проголошуючи в декреті від 1.VII.1923 р. новий курс у напрямі розвитку української культури, більшовицька влада мала намір наповнити українську культуру інтернаціональним змістом, але український народ розійшовся тут у товмаченні української культури з російськими більшовиками, розуміючи українську культуру не лише за її формою, а й за змістом. Певна річ, більшовицька влада вбачає в цьому напрямі української культури велику небезпеку для себе й тому так жорстоко розправляється з українським національним рухом, який через те має знову пірнути в глибину народних мас, щоб вибухнути у свій час з нечуваною силою, як це вже було в 1917 р.

Pauly, Matthew D. Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934/ Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2014.

Українізація шкільної освіти розпочалася ще до цих заяв, але прогрес був повільним. Як зазначалося вище, низка недовговічних незалежних українських урядів розпочали роботу над створенням мережі україномовних шкіл у період громадянської війни. Однак ці уряди могли досягти лише незначних успіхів, коли саме їхнє існування було під загрозою.

На початку 1925 навчального року лише 34,8 відсотка всіх дітей віком від восьми до п'ятнадцяти років у республіці були зараховані до школи. Якщо ж враховувати лише дітей віком від восьми до одинадцяти років, то в цій підгрупі було охоплено 63,0 відсотка. Показово, що охоплення дітей віком від восьми до одинадцяти років шкільним навчанням було гіршим у переважно етнічно українському селі порівняно з містом: 59,0% порівняно з 79,0%.²² Хоча частка дітей, які відвідували школу, зростала протягом 1920-х років, сільська місцевість продовжувала відставати від міста.

Хоча КП(б)У виділяла на сферу освіти небагато коштів, з часом вона почала побоюватися потенційного впливу освітян. Зрештою, брак уваги з боку самої партії став найбільшою проблемою, яку вона визначила. Мартін припускає, що центральне і республіканське партійне керівництво розпочало кампанію репресій проти видатних представників інтелігенції та освітян тому, що завжди розглядало їх як опортуністичних колабораціоністів і вважало початок Першої п'ятирічки сприятливим часом, щоб позбутися їх. Це переконання, безумовно, є однією з причин репресій проти інтелігенції. Але партійні органи також відчували страх через те, що безпартійні освітяни визначали та впроваджували українізацію на щоденній основі. М'яка українізація не була безневинною. Партія вважала, що наслідки її помилок були значними, і діяла, щоб скоригувати свій курс.

Парадокс українізації полягав у тому, що найважливіший аспект радянської політики - трансформація мови та символічної ієрархії влади - був доручений політичною владою категорії державних службовців, якій вона не довіряла: вчителям.

Якщо Наркомос і коло прогресивних освітян, які його підтримували, хотіли **досягти успіху** в своєму прагненні докорінно змінити систему освіти в Україні і, як наслідок, навички та менталітет її випускників, **вони повинні були навчати учнів мовою, яку вони розуміли**. Для майже трьох чвертей неповнолітнього населення України це означало навчання українською мовою. Хоча це могло здатися простою пропозицією, але це не так. Протягом усього дореволюційного періоду школи навчали українських дітей російською мовою. Вчителі, незалежно від їхньої етнічної приналежності, були підготовлені і звикли викладати російською мовою. Дореволюційні видання, які й досі широко використовуються в радянських школах, і навіть ранні радянські букварі в переважній більшості були написані російською мовою. Українські національні лідери зробили спробу створити мережу україномовних шкіл після Лютневої революції, але їхні зусилля були перервані хаосом громадянської війни та падінням урядів, що змінювали один одного.

1 серпня 1923 року ВУЦВК (Всеукраїнський центральний виконавчий комітет) ухвалив декрет про мовну українізацію на всіх рівнях влади та запровадження викладання українською мовою в початкових і середніх школах відповідно до частки етнічних українців у республіці. Ця постанова стала кульмінацією **тривалої боротьби в центральних і республіканських партійних органах** за національну політику в Україні. Попередні партійні постанови про необхідність внутрішньої українізації були малоефективними. Постанова ВУЦВК у лютому 1920 року, що встановлювала рівноправність української мови з російською, була так само неефективною. Так, одразу після оприлюднення декрету 1923 року перший секретар КП(б)У Емануїл Квірінг опублікував редакційну статтю, в якій підтвердив, що партійне керівництво мало намір зробити більше, ніж визнати "формальну рівність націй".

Українська філія Комуністичної партії, КП(б)У, взяла на себе ініціативу з загальносоюзних партійних позицій. Однак в Україні національна політика була нерозривно пов'язана із загальною

радянською стратегією "**смички**". Похідне від російського слова "з'єднання", воно закликала до союзу між міським пролетаріатом і трудовим селянством. У більшості неросійських регіонів існував глибокий розрив між переважно російськомовним містом і селом. У випадку України цей розрив був значним. За винятком індустріального, багатого на корисні копалини Сходу, республіка була переважно сільською, а її сільське населення - переважно українським.

Українське селянство залишалося глибоко підозрілим до міської влади. Червоній армії знадобилося три спроби, щоб встановити тривалий контроль над цим населенням. Хоча український національний рух зростав, він залишався надто слабким, щоб заручитися підтримкою, необхідною для здобуття незалежної держави. Зелені, армії, що склалися з селян, розчарованих наполегливими вимогами загарбницьких армій та їхніми порожніми обіцянками перерозподілу землі, виявилися більш серйозним викликом для більшовиків. Очоловані харизматичними командирами, такими як Нестор Махно, "зелені" уклали низку вільних союзів з Червоною армією, щоб потім розірвати їх, коли їхні інтереси розійшлися. Хоча селяни, можливо, не всі ідентифікували себе як "українці", більшість з них **розглядали переважно російськомовних більшовиків як чужинців.**

Молода радянська українська влада винесла з громадянської війни низку уроків. По-перше, вона **визнала, що український національний рух здобув значну, якщо не достатню, підтримку.** По-друге, вона дійшла висновку, **що розчарування українців може лише посилитися,** якщо населення продовжуватиме сприймати радянську владу як щось абсолютно чуже. У переважно сільській республіці, якою була Україна, селянські настрої мали вирішальне значення. Кампанія з "завоювання" селянства пропонувала вирішення цієї дилеми. Українізація була важливим компонентом цього підходу.

Радянський уряд розглядав українізацію початкової школи як ефективний засіб як для виховання нового покоління **лояльних громадян,** так і для здобуття підтримки підозрілого селянства. У документі 1923 року під назвою "Проект: Смычка города с деревней, по линии социального воспитания", заступник голови Головоцвуху Василь Арнаутов стверджував, що всі місцеві секції Наркомосу повинні були переглянути, які дитячі заклади слід українізувати, відповідно до частки етнічних українців, що проживають у даній місцевості.⁴ Арнаутов наполягав на тому, що Наркомос повинен був розвивати мережу українських шкіл не лише в сільській місцевості, але й по всій республіці. Він підкреслював, що Донецька, Харківська, Катеринославська та Одеська губернії повинні приділити особливу увагу питанню створення україномовних шкіл і що в усіх школах, незалежно від загальної мови викладання, повинні бути курси української мови та українознавства.

Цей документ являє собою одне з перших формулювань політики українізації освіти після декрету ВУЦВК 1923 року. Тут Арнаутов розглядає українізацію як невід'ємну частину стратегії "смички". Україномовне шкільництво мало б функціонувати як важлива сполучна ланка між містом і селом. Як міські, так і сільські школи пропонували б етнічним українцям навчання однією мовою - мовою, яку більшість селянського населення України розуміла найлегше.

Хоча це правда, що багато комуністів ставилися до селян з недовірою і мало переймалися їхніми інтересами, **селянство було потрібне партії.** Селянство не лише годувало пролетарські міста, але й забезпечувало робочу силу для індустріалізації. Доки партія не прийняла остаточного рішення про колективізацію села, вона чергувала примус і переконання у відносинах із селянством.⁵ Радянський український уряд розглядав українізацію як засіб не лише легітимізації радянської влади серед сільського населення і регулювання селянських вимог, але й полегшення взаємодії селян із міським населенням і, можливо, їхнього остаточного входження до складу міського населення.

Строго кажучи, уряд законодавчо закріпив **право дітей навчатися рідною мовою.** Це часто означало, що місцеві відділи освіти співвідносили мову навчання учнів з їхньою національністю. Звичайно, українські учні продовжували відвідувати російськомовні школи. Однак, зрештою, Наркомос очікував, що **учні будуть розділені за національною ознакою,** без урахування вподобань дітей. "Примусове" зарахування зрусифікованих українських дітей до україномовних шкіл стало предметом **запеклих дебатів у 1926 році.** Однак у 1923 році дані про національну приналежність учнів були основою освітньої політики та завдань Наркомосу. Тому місцеві відділи освіти поставили собі за оптимальну мету згрупувати учнів за національною ознакою. Успіх у досягненні цієї мети знову ж таки був різним у різних регіонах. У центральних областях

переважна більшість етнічних українських школярів навчалася в школах з українською мовою викладання. У Київській губернії 92,5 відсотка всіх шкіл було українізовано відповідно до частки етнічних українських дітей.²¹ Подільська та Волинська губернії повідомляли, що майже всі українські діти в першій концентрації початкової школи навчалися українською мовою і що переведення старших концентрацій дітей на українську мову навчання відбувалося швидкими темпами. На противагу цьому, відділи освіти на Півдні та Сході застосовували фрагментарний підхід до українізації. Багато українських дітей у Катеринославській та Харківській губерніях продовжували навчатися у школах зі змішаною українською та російською мовами викладання. На практиці вчителі в цих школах здебільшого викладали російською мовою, хоча кінцевою метою Наркомосу було переведення всіх уроків в межах однієї школи на українську мову. Одеса закликала Наркомос до терпіння, посилаючись на місцеві "умови".²² Місцеві чиновники стверджували, що цим районам знадобиться щонайменше ще два роки, перш ніж всі українські діти зможуть навчатися рідною мовою.

Так само мова була фундаментальною частиною передачі політичної ідеології в школі. Комплекси, присвячені Жовтневій революції, Ленінським дням, Шевченківським дням та 1 травня, мали бути не просто нагодою для святкування, а "кульмінаційними моментами боротьби і життя", вираженими в письмовій формі. Полуботко навів кілька прикладів такої роботи. До комплексу, присвяченого Жовтневій революції, можна було б включити есе, в якому порівнювалися б відмінності у формі та ідеології творів, написаних до і після революції. Комплекс для сільської школи може включати читання оповідання Архипа Тесленка "Школяр", в якому головний герой, селянський хлопчик, помирає від голоду в дореволюційній Україні. Полуботко запропонував запитати учнів, чому так сталося і чому такі "здібні діти пролетарів" не будуть марно гинути в сучасній Україні. Коротше кажучи, комплекси давали вчителям шанс на те, щоб діти самі формували свою громадянську освіту: Вони отримують те, що їм ще належить отримати, те, що їм потрібно знати на все життя, а не для засвідчення диплому".⁷⁰

Для освітян-українізаторів перехід на викладання українською мовою означав зміну мовної ієрархії; це не була програма просто дерусифікації. Вони уявляли собі насичення українською мовою суспільного середовища, що знання речей, які вважаються центральними в українознавстві, мають стати основою для майбутніх громадян і державних службовців республіки, а отже, і для управління нею. Вони вбачали високий громадянський обов'язок у викладанні української мови та українознавства. Без набуття вчителями цих знань політика була б провальною в цілому, адже держава покладала на вчителів відповідальність за навчання дітей та громадськості. Ключовим засобом забезпечення компетентності вчителів в українській мові була перевірка їхніх знань, або перевірка. Вчителі ставилися до таких іспитів з трепетом, але вони були необхідною вимогою, щоб не допустити гальмування кампанії.

Хоча центральний республіканський уряд і КП(б)У взяли на себе провідну роль у нагляді за процесом українізації, **Наркомос** залишався ключовою інституцією, на яку покладалася безпосередня і щоденна реалізація політики українізації. Саме підрозділ Наркомосу, Укрлікнеп, розробляв курси українознавства для державних службовців та проводив перевірку їхніх знань. Важливо, що Наркомос підбирав викладачів для цих курсів, а викладачі шукали роботу. Держава вимагала від учителів виконувати кілька ролей: вихователя дітей, політичного провідника та українізатора суспільства. Наркомос встановлював планку володіння українською мовою і, таким чином, визначав порядок денний політики в цілому. Освітняни, зокрема вчителі початкових класів, були важливою частиною цих зусиль.

Якщо українізація була необхідною для успіху освітньої програми Наркомосу, то практичні проблеми сповільнювали реалізацію політики. Опублікований у газеті "Вісті ВУЦВК" звіт про шкільну справу в Катеринославській губернії настільки стурбував Головоцвуху, що в жовтні 1923 року він зажадав розслідування губернським відділом освіти.¹ У звіті стверджувалося, що рівень життя вчителів на Павлоградщині був майже безвихідним. За словами одного вчителя, більшість шкіл у районі не працювали. Там, де вони залишалися відкритими, учні користувалися старими підручниками, будівлі були в аварійному стані, а вчителі отримували мінімальний пайок і зарплату із запізненням на півроку, якщо взагалі отримували її.² Регіональна влада

стверджувала, що буде повністю підтримувати вчителів, починаючи з вересня 1923 року, але в листопаді оголосила, що може профінансувати лише 10 відсотків зарплати вчителів, і закликала їх шукати прямі контракти з місцевим населенням. З відчаю деякі вчителі покидали регіон. Чиновники погрожували скликати надзвичайний суд ("трійку"), щоб судити тих, хто залишає свої посади або відмовляється працювати. Вчителі постали перед дилемою: "сподіватися чи розбігатися".³

Хоча вчителі не скрізь стикалися з такими жахливими обставинами, більшість з них ледве животіли. Відсутність належного фінансування неминуче позначалася на якості освіти.⁴ У рідкісних випадках, коли щось вдавалося, вдячні мешканці іноді повідомляли про це центральну владу. У вересні 1923 року двадцять один мешканець села Тарноруда Подільської губернії (нині Хмельницька область) написав листа до ВУЦВК, дякуючи "владі УСРР" за призначення нового інспектора освіти, чоловіка на прізвище Галій.⁵ За їхніми словами, Галій поставив "шкільну справу на вищий п'єдестал в усьому світі". До його приходу вони не знали "правди" про освіту. Очевидно, що, на думку цих селян, цей інспектор був винятком з правил. Як буде показано нижче, більшість інспекторів освіти були погано підготовлені і не бажали або не могли мобілізувати ресурси, необхідні для якісної зміни рівня шкільної освіти.

Навіть ті школи, де працювали вчителі, які добре знали українську мову і були віддані своїй професії, могли українізуватися лише обережно, просто через брак доступної літератури. План українізації Головоцвуху називав недостатню кількість або повну відсутність академічної української мови як одну з головних причин повільного розвитку україномовних установ. Вона закликала ВУЦВК і Раднарком виділити кошти на створення шкільних бібліотек з певною кількістю дитячих книжок, вимагала видання нових дитячих підручників, художніх і науково-популярних творів, а також методичної літератури для вчителів. Вона наполягала на тому, щоб Держвидав повністю задовольнив потребу в дитячих підручниках українською мовою до початку 1923-4 навчального року. За підрахунками, надання кожній школі перших 100 підручників потягне за собою видання 1 105 700 книжок вартістю 331 710 золотих рублів. Плани для східних і південних губерній також зобов'язували Наркомос повністю забезпечити школи україномовними підручниками та літературою, але допускали, що батьки, можливо, будуть змушені брати участь у витратах на постачання книжок.⁷

В оцінці 1924 року під назвою "Рік українізації в шкільній справі" заступник наркома освіти Ряппо, етнічний естонець, підкреслив важливість переходу на українську мову викладання для партії в цілому. Найбільші проблеми з українізацією Ряппо бачив у губерніях зі значним російськомовним населенням: Харківській, Одеській, Чернігівській, Катеринославській та Донецькій. Загалом по Україні 67% шкіл навчалися українською мовою або зі змішаним викладанням українською та російською мовами. Однак частка етнічних українських дітей, які відвідували школу, становила приблизно 75%. Таким чином, близько 8% дітей не відвідували школу рідною мовою.¹⁴ Він стверджував, що в Донецькій губернії не було жодної повністю українізованої школи. Кількість українських вчителів у сільських громадах, на його думку, була вкрай малою. Крім того, в Україні в цілому лише половина початкових шкіл була забезпечена українськими підручниками.

Сільські школи відставали від міських. Якщо в Чернігові шість із семи шкіл були українізовані, то в Чернігівській губернії лише 49 із 197 шкіл завершили цей процес.¹⁵ У цій та інших областях продовжували діяти школи зі змішаною українсько-російською мовою навчання.

На початку 1925-6 навчального року, за оцінками Головоцвуху, 457 000 восьмирічних і 300 000 дев'ятирічних дітей у республіці не відвідували школу. Щоб охопити їх навчанням, школам довелося б відкрити ще 5 000 груп (класів).⁶

Прогресивна педагогіка найбільше просувалася в молодших класах Сквирської повітової трудової школи. Губернські інспектори повідомляли, що під час проведення комплексу на тему "Шевченко і Лютнева революція" в четвертому класі "група з 64 дітей була настільки захоплена роботою і так глибоко засвоїла матеріал, що в цілому було видно, що керівник майстерно здійснив правильний план".

Суспільствознавство, як один з аспектів краєзнавства, було основною дисципліною, задіяною у виконанні цього завдання - підготовці наступного покоління до будівництва соціалізму. Прогресивні педагоги відводили мовознавству важливу, але допоміжну роль. У грудні 1925 року, оцінюючи стан українізації у Васильківській окружній трудовій школі, директор школи Чавдаров стверджував, що "мова не є самоціллю, а тому зв'язок із суспільствознавством є первинним".²¹ Діти повинні були вивчати, наскільки це можливо, "живу мову". Під цим освітяни мали на увазі мову, близьку до тієї, якою розмовляють сучасні українці, очищену від архаїзмів і штучних конструкцій.

Комплекс, присвячений Жовтневій революції, намагався прив'язати навчання до цілей революції. Однак прописані в ньому вправи також несли в собі ризики. Значення комплексу було очевидним. Програма "Упрсоцвиху" 1927-8 рр. наполягала на тому, що вчителі повинні використовувати цей комплекс для пояснення політичного значення влади в руках робітників і селян" та ролі революційних організацій. Вона також підкреслювала важливість "емоційного досвіду" у навчанні, рекомендуючи брати матеріал для комплексу з місцевого життя.²⁶ В іншому місці вона пропонувала сільським учням зрозуміти, як Жовтнева революція принесла користь безземельним і середняцьким селянам. Пропонувалося, щоб діти запитали своїх батьків, скільки землі вони мали до Жовтневої революції і скільки після неї. Передбачалося, що "обміркувавши цю інформацію в групах, діти дуже легко зрозуміють, що дала селянам Жовтнева революція і що очолив її В. І. Ленін. 27 Імовірно, колишні заможні батьки усвідомили б небезпеку, пов'язану з чесною відповіддю на запитання своїх дітей, або вчителі втрутилися б, щоб обмежити внесок їхніх дітей у роботу в класі. Сміливість цієї складної системи, однак, вражає. Планувальники освіти, вочевидь, вірили, що переваги Жовтневої революції будуть очевидними для більшості, а ті, хто не погодиться, прислухаються до них.

Процедура створення складної системи навчання залишалася невизначеною, і це було зроблено навмисно. Те, що могло здатися химерним продуктом роздумів Наркомосу, насправді мало міцне підґрунтя в західній прогресивній педагогічній теорії. Однак вона ніколи не застосовувалася в такому масовому масштабі, який наркомівські освітяни передбачали для України, і неоднозначно чи ні, але саме місцевим чиновникам належало розробити нову методологію і відлити її в радянську форму. У плутанині, що виникла після цього, батьки та окремі чиновники почали вказувати на те, що система не відповідає основним освітнім цілям.

Хоча Наркомос проштовхував масштабну реформу освіти, очікування батьків залишалися по суті незмінними. Школи повинні були давати фундаментальні знання. Згідно зі звітом директора однієї зі шкіл, Пасіки, батьки боялися, що переповнені державні школи не навчають їхніх дітей базовим навичкам читання, письма та арифметики. Як наслідок, вони наймали приватних вчителів і створювали незалежні навчальні групи.³² Пасіка попередив свою аудиторію на нараді керівників трудових шкіл Київської округи 1925-6 років, що така практика загрожує контролем з боку Наркомосу, і висловив сподівання, що порятунок зрештою буде знайдений у складній системі. Однак, незважаючи на певне обговорення цієї методики на вчительських конференціях, Наркомос ще не опублікував нового навчального плану. Пасіка визнав, що "комплексна система була здебільшого питанням пустопорожніх балачок". Гірше того, "уміння і знання дітей у третьому і четвертому класах особливо не відповідають державному мінімуму". Згідно з цим звітом, вчителі не забезпечували ні уміння, ні знання, ні навички.

Перед вчителями в Україні стояло складне завдання. Вони повинні були перевести викладання на українську мову, впровадити погано сформульовану, але по суті нову методологію, а також боротися за авторитет для себе і школи серед батьків і широкої громадськості. Наркомос вважав перше з цих завдань - використання української мови - головним засобом для досягнення двох інших. Однак, через три роки після того, як українізація почалася всерйоз, знання української мови українськими вчителями залишалося поганим. Багато шкіл було українізовано лише за назвою. На початку 1927 року Наркомос наказав своїм місцевим відділам зробити точну оцінку (перевірку) українізації та розробити план її покращення. До початку цієї кампанії регулярні повідомлення в учительській пресі попереджали про незадовільний стан українізації. У січневій статті 1927 року в "Народному учителі" стверджувалося, що твердження про те, що

школи майже повністю українізовані, просто неправдиві. Насправді, "українських шкіл справді дуже мало, і ми дуже, дуже далекі від 100-відсоткової українізації. У більшості випадків наші школи є розсадниками української напівграмотності".¹ У статті наполягалось, що проблема не обмежується орфографічними помилками чи діалектними варіаціями. Вчителям бракувало елементарних знань української мови. В іншому звіті стверджувалося, що українізація часто приносила більше шкоди, ніж користі, що школи та інші радянські установи підтримували спотворену форму української мови: "Мало-помалу, але постійно в загальний вжиток прощтовхується так звана "українізована мова", яку селянин (той самий селянин, для якого ведеться основна робота з українізації) не хоче чути і не розуміє".² Важко було говорити про українізацію, коли і влада, і вчителі використовували мову, яка мала мало спільного з українською мовою, яку визнавало і якою користувалося населення.

Педагогічна преса часто говорила про "калічення" української мови вчителями. Кореспондент "Народного учителя" Василь Нужний відтворив уривок офіційного листа директора Дніпропетровського залізничного училища, в якому він детально описував результати вивчення української мови в своєму навчальному закладі. Уривок містив численні запозичення з російської мови або злегка українізовані форми російських слів. Нужний підсумував: "Коли читаєш листа, то запитуєш, якою мовою це написано. Мовна мішанина існує серед тих керівників, які відповідають за українізацію на залізниці".³

Лебеда і Шумського розділяла не різниця у вірі в можливість боротьби між національними культурами, а різні погляди на її неминучість і на стосунки пролетаріату з селянством. Хоча Лебідь і говорив про необхідність об'єднання селянства з пролетаріатом, але партія здійснить цей союз через підкорення першого. Партія, писав він у відповідь на критику Шумського, мала покінчити з попередньою політикою поступок селянству, "яке очолює петлюрівщину [антирадянський націоналізм]".²⁸ Майбутня боротьба за українізацію залишиться забарвленою цим судженням. Ті, хто виступав проти неї, наполягали на тому, що пролетаріат не повинен поступатися мовою, якою переважно розмовляє відстале і політично підозріле населення - селянство. Ті, хто рішуче виступав за це, стверджували, що оволодіння пролетаріатом українською мовою одночасно згуртує трудяще населення, легітимізує і зміцнить пролетарське лідерство і змінить напрямок розвитку української культури. Українська культура стане засадничо сучасною, пролетарською та соціалістичною.

Дилема, з якою зіткнулася партія, полягала в тому, як українізувати, якщо український елемент у партії був, за загальним визнанням, слабким. Партія мусила покладатися на позапартійну інтелігенцію, щоб очолити українізацію в освіті, а також, як було запропоновано, у підготовці та оцінюванні державних службовців і членів партії. З часом партія почала відчувати занепокоєння з приводу того, що інтелігенція керує цією кампанією, навіть якщо вона є агентом радянської влади.

Хоча Політбюро санкціонувало підвищення рівня української освіти, водночас воно було занепокоєне розвитком української національної культури під керівництвом членів партії, яким воно не повністю довіряло. Партія надавала пріоритет політичній консолідації та економічному відновленню і зростанню, а не освіті та культурі, але саме в цих сферах вона вбачала найбільшу небезпеку, оскільки не мала і не могла мати повної влади над ними. Водночас, освіта та культурний розвиток пропонували найбільший потенціал для українізації пролетаріату без очевидного насильства з боку партії. Вона покладала надію на виховання нового покоління україномовних робітників. Однак велика кількість українізованих шкіл, яку партія розрекламувала, також представляла собою годинник, що цокає. Їй довелося втрутитися, щоб приборкати політично неблагонадійних керівників освіти, наглядати за вчителями та забезпечити повну довіру до випускників шкіл. В іншому випадку, партія побоювалася, що школи можуть виростити покоління, яке підірве її владу в Україні.

Поки що партія намагалася дотримуватися середнього курсу. У доповіді секретаря ЦК КП(б)У Федора Корнюшина 1926 року стверджувалося, що завершити українізацію без активної участі пролетаріату неможливо. Пролетаріат і партія повинні були очолити кампанію, повністю ознайомитися з українською культурою та очистити її від національно-буржуазних тенденцій (пережитків). Водночас визнавалося, що значна частина українського пролетаріату була

русифікована і може негативно відреагувати на будь-яку непродуману, поспішну кампанію. Українізація пролетаріату потребуватиме часу (понад вісім років, що минули після революції, у доповіді вважалися коротким терміном), і за жодних обставин партія не допустить "нав'язування української культури робітникам інших національностей". Ті, хто виступав за прискорення темпів, говорилося в доповіді, забувають, що "для цього не вистачає сил", і роблять з національної культури "фетиш". Партія повинна була продовжувати ретельне обмірковування, з темпами, що відповідали кількості довірених українських інструкторів, яких вона мала в своєму розпорядженні, і з урахуванням інтересів російськомовного населення.

Наркомос мав обережно підійти до українізації дітей зрусифікованого населення, але все ж таки продовжував. Та сама доповідь 1927 року Київського обласного інспектора Лукашенка до Упрсоцвих (де засуджувалося поблажливе ставлення деяких батьків до українських шкіл) радила обережний шлях, але водночас була на сполох. Лукашенко стверджував, що 1975 українських дітей в області (разом з 9035 єврейськими дітьми) навчаються в російських школах. В українських школах навчалися росіяни та євреї, але їх кількість була порівняно невеликою. Лукашенко запропонував ці розбіжності виправити. Лише в рідкісних випадках батьки могли стверджувати, що в їхньому окрузі не існує школи, яка могла б забезпечити навчання рідною мовою. Звичайно, незважаючи на пізніші судження Скрипника, конкретна «рідна мова» дитини була предметом суперечок.

Важко переоцінити вплив **міських упереджень** щодо всього українського на уподобання батьків. У свідомості деяких представників амбітної нової пролетарської еліти та старої інтелігенції **українська мова була мовою селянської, некультурною та місцевою**. Пропаганда урядами України лише посилювала антагонізм щодо неї. Один луганський робітник і партієць писав до ЦК КП(б)У, що серед рядового пролетаріату **зростає злість до української мови** у зв'язку з швидким розгортанням українізації «декретно». Робітники, яким важко було навчитися читати російською, тепер зіткнулися з українськими вівісками та навчанням грамоти: «Напівграмотні люди воліють розмовляти або мовчати під час читання чи письма та замість уроків; до української мови починають ставитися вороже»⁵ Навіть нові українські заробітчани, що нещодавно прибули з села, цілком могли бути збентежені обов'язком читати й писати українською, якщо вони здобули елементарну грамотність російською. Навчання українською мовою було невиправданим, на думку луганського письменника, бо воно лише тягнуло за собою пролетаріат: Робітник завжди готовий до праці, якщо він знає, що вона принесе освіченіший і кращий спосіб життя. Але українську мову він уже не зрозумів, бо в його житті для неї немає місця». Він допускав, що українізацію можна починати з наймолодшого покоління, але в усьому своєму листі наголошував на слабкій підтримці політики суспільством, навіть рекомендувавши провести плебісцит для визначення її курсу. Працівники, яких він описав, ніколи б не погодилися на україномовне навчання власних дітей.

Тривога партії українським націоналізмом була досить високою вже в 1926-7 роках. До неї регулярно надходили повідомлення про **зростання українського націоналістичного руху**. Оцінка ЦК КП(б)У 1926 р. під назвою «Результати українізації» нагадала членам історії громадянської війни про націоналістичний бандитизм і пов'язала його з відродженням українського націоналізму в селі та в українській літературі.⁵⁸ Варто зауважити, що існувала також паралельне зростання російського шовінізму серед урядовців, які вели кампанію проти українізації через анонімні листи та інші твори. Проте навіть на цьому ранньому етапі керівництво партії стверджувало, що український націоналізм становить особливу загрозу з кількох причин. По-перше, інформація КП(б)У стверджувала, що на селі зростає націоналізм, про який партія знала менше і який вона досі вважала несприйнятливим, якщо не ворожим. По-друге, хоча партія зробила певні кроки в радянізації державних службовців, **українська інтелігенція була переважно некомуністичною**. Тому вірогідність його звернення проти режиму вважалася порівняно високою.

У попередній чернетці звіту було ще чіткіше сказано про селянське походження українського націоналізму, але також стверджувалося, що в місті ця ідеологія набула ще небезпечнішого спрямування. Він ідентифікував зростання націоналізму в селі зі збільшенням сили куркуля під час НЕПу після громадянської війни, припускаючи, що він поширився на місто

через потяг «до культури селян», частково посилений Українізацією вищих навчальних закладів.⁴⁰ Проте націоналісти також намагалися зіграти в обійми буржуазії та інтелігенції модернізму. Ці «модерністи-націоналісти» відкидали романтизацію селянина: «Ця група явно хвора на етнографізм куркульського українофільства та провінційності, на віджилу органічність останнього, на ідеалізацію вареників і вишневого. ув'язнення». Група виступала за індустріалізацію України, її відкриття до світової культури і, що найбільш критично, за відмову від російської мови як наслідку розвитку України. Воно схвалювало українізацію, **але хотіло ще більшого.**

Таким чином, незалежно від того, були представники інтелігенції «націоналістами» чи ні, з документів республіканської партії випливає, що її керівництво обурювалося передавати їм контроль над українізацією. Воно вважало самостійницьку діяльність потенційно небезпечним, **оскільки було неспроможним самому керувати кампанією українізації.** Його мовна незахищеність у поєднанні з пам'яттю про боротьбу проти української незалежності під час громадянської війни лише посилювали його підозри. Його хвилювало те, що навіть якщо інтелігенція не була залучена до політичної діяльності, спрямованої проти радянської влади, інтелігенція не була повністю віддана її виживанню. Інтелігенція мала бути активним пропагандистом соціалізму, а не задовольнятися своєю вченістю.

Партія і Наркомос проводили різницю між вищою інтелігенцією: академіками, есеїстами, теоретиками педагогіки; та низька інтелігенція: вчителі. Вчителі загалом не знали української так добре, як колишня група. Однак, як уже зазначалося, партія хвилювалася, що націоналістична інтелігенція може здійснювати неправомірний вплив на вчителів і скористатися обуренням вчителів їхнім низьким рівнем життя. Особливо в містах вчителі, які знали українську мову, об'єднувалися з відомішими інтелектуалами в академічних колах. За іронією долі власні рекомендації Наркомосу вчителям щодо вивчення української мови заохочували саме ту нерегульовану роботу, на яку згодом почали несхвально ставитися. **У селі вчителі посідали ще більш помітне становище** як представники радянського просвітництва. Вони очолювали центри ліквідації неписьменності, керували хатами-читальнями і, звичайно, мали владу над дітьми та їхніми батьками. Для партії їх потенційна інтелектуальна автономія загрожувала партійному керівництву.

Освіта мала силу завдяки здатності шкільного навчання формувати ставлення молоді; на початку радянської влади партійне керівництво вбачало вирішальний потенціал освіти для визначення значення революції та закріплення її здобутків в уяві дітей. Хоч партійна влада не наказувала інвестувати великі кошти в освіту, вона пильно стежила за школами й швидко реагувала, коли виявляла небажану подію чи тенденцію. Турбота про політичну орієнтацію дітей визначила характер репресій і контури культурної революції в Українській республіці. Школи, вчителі та діти були центральним компонентом цих кампаній, а українізація та освітня реформа (можливо, у більш нюансований спосіб) були предметами суперечок. Профспілка вчителів (Robos) ініціювала кампанію проти власного членства, надаючи новий акцент на давніх сумнівах. Члени профспілки засуджували вчителів за неспроможність прищепити дітям усвідомлення цілей соціалізму шляхом прогресивної освіти та за відсутність у них пильності щодо ворогів у своїх лавах. Місцева радянська влада вказувала на конкретні випадки проникнення націоналістів, які скористалися умовами, створеними українізацією, і спотворили педагогіку в школах. **Найпоширенішою вадою вчителів була їхня пасивність, так звана нейтральність.** Що це означало в контексті українізації, було важко оцінити. Наскільки активними могли бути вчителі-українізатори, якби сама політика була під напругою? Що вважало правильною методологією в школах?

Радянська преса стверджувала, що націоналісти діяли в сільських школах подалі від міських осередків радянської влади. Статті, вирізані бюро розслідувань «Робос», стверджували, що багаті селяни, або куркулі, працювали, щоб підірвати цілі радянської школи, щоб вплинути на політично незахищених, пасивних вчителів. Частим злочином, який цитується в газетах і підтверджується звітами, опублікованими комісіями з чистки Робоса, було існування «національних ворожнеч» серед учителів; зокрема, антисемітські настрої. Антисемітизм розглядався як ознака антирадянської позиції, і комісії Робоса іноді співвідносили його з розвитком українського

націоналізму. Загалом газетні статті, звіти комісії з чистки та протоколи засідань «Робосу» ставили під сумнів здатність членів «Робосу», вчителів і вихователів (працюючих у школах, інститутах, а також як лектори та автори українознавства) керувати процесом українізації. Робос намагався відкупитися, стверджуючи, що більшість вчителів були вірними слугами Радянської республіки, і керівництво Робосу розслідувало суперечливі справи вчителів, яких, на його думку, місцеві комісії усунули без початкових переконливих доказів. Робос таким чином намагався зберегти свій статус представника інтересів учителів, але його повноваження та бажання втручатися, особливо в кримінальні справи, були обмежені. Будь-якої плями минулих симпатій до українського національного руху було достатньо, щоб заслужити підозру місцевих комісій з чистки та республіканської влади Робос. Відповіддю на зростаючі звинувачення у підозрілій лояльності в професії вчителя стала демонстрація твердої відданості диктату культурної революції та економічних і політичних кампаній початку 1930-х років, а також викриття «ворогів» у середовищі вчителів.

Станом на листопад 1929 року **група цих «ворогів» мала помітну назву: СВУ** (Спілка визволення України). СВУ була контрреволюційною українською націоналістичною організацією, сфабрикованою ГПУ. ГПУ заарештувала значну частину провідних українських безпартійних освітян, у тому числі вчителів початкових класів, і заявила, що шкільний гурток і педагогічний гурток діяли як складові СВУ разом із допоміжним осередком молоді. Звинувачення прокуратури та «зізнання» обвинувачених свідчили про провідну роль у поширенні націоналістичної ідеології на себе вчителів. Держава стверджувала, що члени СВУ були мотивовані страхом перед наслідками українізації, створенням національно свідомого покоління, відданого радянській справі, але також стверджували, що члени СВУ скористалися перевагами українізації, щоб кооптувати агітувати за себе. Після оголошення про існування СВУ вчителі мали підстави дивитися на українізаційну кампанію з деяким страхом. Зусилля провідних українізаторів були засуджені, спотворені та криміналізовані. Радянська преса не нападала безпосередньо на українізацію, а КП(б)У водночас із оголошенням про СВУ виступала із закликами проводити правильну, більшовицьку, національну політику, але асоціація українізації з СВУ зіпсувала кампанію. Партійні та державні органи могли і використовували ярлик СВУ, щоб малювати вчителів і дітей, які не були учасниками гучного процесу, націоналістами.

До 1928 року політична ситуація в Радянському Союзі суттєво змінилася. Перемігши ліву опозицію в 1927 році, Сталін ініціював **«революцію зверху»**, спрямовану на швидкий рух радянської економіки вперед. Військова криза, що почалася з рішення Великобританії розірвати відносини з Радянським Союзом у травні 1927 року, безсумнівно, сприяла переконанню Сталіна в тому, що партія повинна забезпечити збільшення виробництва порівняно з капіталістичним світом. Він заохочував атмосферу істерії, яка дозволяла йому вимагати єдності проти своїх критиків і просувати свої плани швидкої індустріалізації. Зіштовхнувшись із нестачею зерна, на початку 1928 року Сталін виступив проти поступової програми правої опозиції в сільському господарстві та **закликав до свавільної конфіскації** зерна, а також до арештів селян, які раніше відмовлялися продавати свій урожай за штучно заниженими цінами, встановленими радянським урядом.¹ Експорт зерна був украй необхідний для фінансування амбітного плану індустріалізації, викладеного в новій економічній схемі країни, яка мала розпочатися в жовтні 1928 року: першому п'ятирічному плані.

У культурній сфері радянська влада скористалася загальним невдоволенням комсомольців, молодого партійного активу та робітничого класу щодо політики НЕПу² співпраці з буржуазними спеціалістами та інтелігенцією. Весняний 1928 року показовий суд над п'ятдесятьма трьома **інженерами Шахтинського шахтарського району на Донбасі** за звинуваченням у саботажі та змові з іноземними державами створив основу для майбутнього судового переслідування безпартійної інтелігенції. Це також свідчило про мобілізацію суспільства на захист і підтримку першого п'ятирічного плану. У рамках цієї кампанії партійне керівництво дозволило і частково заохочувало «культурну революцію», описану Шейлою Фіцпатрік як «політичне протистояння пролетарів». Комуністи та «буржуазна» інтелігенція, в якій комуністи прагнули повалити культурну владу, успадковану від старого режиму.³ Трансформація культури під керівництвом «пролетарської інтелігенції» уможливила б зміну поведінки, необхідну для участі громадськості

в п'ятирічному плані. Перебіг «культурної революції» іноді був спонтанним, але, загалом, соціальне очищення, якого вимагали активісти нижчого рівня, служило короткостроковим потребам центральної влади з 1928 по 1932 рік. «Культурна революція» дала народну санкцію сталінській «революції зверху» та створив простір для утвердження більшої парирної влади після взяття під контроль місцевих активістів.

Таємний звіт ГПУ за січень 1927 року ще більш зловісно свідчить про те, що вчителі залишаються ворожими щодо радянської влади. Якщо вони вірили в потенціал українізації, вони вважали, що підтримка радянським урядом цієї політики була слабкою, нібито обурювалися численними обов'язками, які держава вимагала від них виконувати за невелику платню, включаючи українізацію. Міські вчителі були настільки розлючені своїм скрутним матеріальним становищем, що були на межі страйку. У звіті ГПУ зокрема стверджувалося, що сільські вчителі почуваються ображеними через те, що партія продовжує розглядати їх як «вузькість і буржуазний елемент», змушений брати участь у громадських кампаніях держави без довіри чи підтримки. У них не було засобів для українізації: ні літератури, ні можливості присвятити себе власному мовному вдосконаленню. Зокрема, вони нарікали на обов'язок читати мало відвідуваних лекцій у сільських читальнях: «промивання мізків [рос. промываниемозгов] селян забирає багато часу і сил, коли займаєшся освітою і мовою [в школі]». ¹²

У цілому ці настрої, як повідомляла ГПУ, не виявляли неприйняття українізації вчителями, а радше переконання, що її неможливо здійснити за нинішнього радянського керівництва в Україні (як стверджував Шумський) або, принаймні, за існуючих умов праці. Бракує визнання того, що вся мета українізації полягала в тому, щоб зробити громадську роботу, як-от навчання в сільських читальнях, ефективнішою. Звичайно, це був зв'язок, який ГПУ не збирався створювати. Але як це не парадоксально, як і Ткач, документ також свідчить про те, що значення українізації не було передано належним чином.

Сигналом і наслідком переходу в бік активної участі вчителів у політичних завданнях п'ятирічки стала зміна в січні 1930 р. газети Робоса з «Народного учителя» на «За культурну революцію» («За культурну революцію»). У доповіді ВУК на пленумі Робоса стверджувалося, що якщо «Народний учитель» займався вузьким коло інтересів народного вчителя, то «За культурну революцію» «мобілізував рядових просвітян на боротьбу за генеральну лінію партії в усіх галузях соціалістичного будівництва та культурної революції», включаючи «боротьбу за ленінську національну політику, боротьбу на два фронти проти великодержавного шовінізму та українського націоналізму». ⁴⁴ Газета мала сприяти «відбудові» роботи «Робоса» з цією метою, закликаючи вчителів боротися проти класових ворогів і опортуністів у своїх рядах і за більшу якість своєї роботи.

Межі того, скільки вчитель може зробити для «розквіту» української культури, були незрозумілими. Мало хто міг змиритися з злочинами, у яких держава звинувачувала СВУ. Було найкраще не заблукати у сферах, які можна було б вважати підозрілими, а значна частина української культури зараз такою була. Мартін стверджує, що партія розглядала основну частину української інтелігенції як сміновехівців, цей термін походить від емігрантської російської націоналістичної організації «Смена вех» («Зміна вказівників»), яка виступала за тактичну співпрацю з більшовиками. ⁷⁶ З точки зору партії, українські «буржуазні інтелектуали» зробили подібний вибір. Мартін стверджує, що партія розглядала показовий суд над СВУ як необхідний превентивний захід, оскільки визнавала «психологічною правдою» те, що інтелігенція виступатиме проти п'ятирічки. План культурної революції, програма створення нового пролетарського духу. Українські історики схильні стверджувати, що суд над СВУ мав на меті підірвати кампанію українізації. ⁷⁸ Шаповал, Пристайко та Золотаров стверджують, що «ця справа була сформульована як рішучий крок до дискредитації політики «українізації», яку функціонував ГПУ УРСР ніколи не вважає серйозними чи тривалими». Василь Даниленко вважає справу СВУ «результатом політичних розслідувань ГПУ», спрямованих проти інтелігенції, значна частина якої «була готова співпрацювати з більшовиками, особливо в роки «українізації»» ⁷⁹

Як говорить в розділі 7, керівники КП(б)У та ВКП(б) дуже мало довіряли безпартійним просвітянам та українській національній інтелігенції загалом, а ГПУ взагалі не довіряла. Зрештою, попередник ГПУ був продуктом громадянської війни, до обов'язків якого входив арешт

проУНРівських елементів на територіях України, які потрапили під контроль Червоної армії. Василь Даниленко описує її як інституцію, яка з самого початку розвивалася як чужорідний організм для України за своїм походженням, структурою та призначенням»⁸⁰. ГПУ планувало вислати обвинуваченого лідера СВУ Єфремова за межі УСРР ще в 1922 р. і в 1926 р. підготував доповідь про «праві» елементи серед української інтелігенції.⁸¹ Крім того, ГПУ поставило під нагляд найавторитетнішого нового голосу, який виступав за примирення з більшовиками, Михайла Грушевського, майже відразу після його прибуття до радянської України в 1924 р. після тривалого періоду самовільного заслання.⁸² Безперечно правдою є те, що ДПУ було одним із найзапекліших критиків українізації та найменш українізованою установою в республіці. Як показує велика збірка внутрішньоукраїнських документів ГПУ за редакцією Василя Даниленка, ГПУ протягом 1920-х років готувалася до чогось на кшталт справи СВУ, стежачи за діяльністю найбільш політично активних представників української інтелігенції (зокрема тих, хто буде відібрано для пред'явлення обвинувачення під час офіційного судового розгляду в Харкові) та вербування мережі інформаторів для надання доказів для їхнього майбутнього звинувачення.⁸³

«Великий перелом» у сільській місцевості України розв'язав сили опору, які, як повідомляється, обернулися проти **піонерських активістів**, які сумлінно брали участь у кампаніях за колективізацію, розкуркулення та розписування населення, навіть якщо вони, можливо, залишалися апатичними щодо українізації. Комсомольська та радянська преса героїзувала цих дітей так само, як героїзувала вчителів-активістів, але їхні оплески мали ще більше значення через саму вразливість дітей. Діти-активісти представляли непідробний революційний дух; їхня смерть від поранень була ще трагічнішою. Комсомольські звіти називали нападників на дітей аскулками, класовими ворогами, а іноді й однозначно націоналістами; в контексті України початку 1930-х років, коли куркулів та інтелектуальних класових ворогів пов'язували з українським націоналізмом, звинувачення часто було неявним. Так чи інакше, в українофонічному селі піонерська діяльність була вираженням напряму радянської освіти, започаткованого культурною революцією, і елементом більшовицької українізації; «Юні піонери» прагнули продемонструвати свою актуальність, остаточно довести, що вони виграли битву за лояльність дітей проти інших нібито конкурентів, включаючи ймовірний націоналістичний табір. Комсомольський ЦК суворо засуджував вчителів, які підривали діяльність піонерів, місцевих наркомівців, робосів і комсомольців, які не захистили їх. Велика кількість самогубств піонерів у селі свідчила про слабкість однієї з основних засад українізації: вона призведе до зміцнення радянської влади на селі. Комсомольський ЦК прирівняв повідомлення про самогубство до ледь не вбивства. Була викрита піонерія як найосновніший прояв радянської влади в селі. Вірність дітей мала б мало значення, якби їхні зусилля були під загрозою, обмеженнями та припиненням.

Політичні та економічні кампанії, що тривали під час «Великого повороту», неминуче вплинули на школу та піонерську організацію. На селі це означало їх участь у боротьбі за колективізацію та розкуркулення. У звіті комсомольського ЦК 1930 р. стверджувалося, що ці кампанії надихнули «класових ворогів» на активізацію «боротьби за молоде покоління», на розбещення дітей своєю ганебною працею? Комсомолу необхідно було подвоїти зусилля для зміцнення «комуністичного виховання дитячих мас» і вимагати їх участі в «соціалістичному будівництві», зокрема «ліквідації куркульства як класу». **Обов'язком комсомолу було підготувати до цього походу піонерів, школярів і «неорганізованих дітей», виховуючи їх класову свідомість і пильність.** Проект рекомендував дітям брати активну участь у переобладнанні відібраних у куркулів будівель для шкіл, піонерських гуртків і ясел. Міським дітям необхідно було допомагати загонам і школам у селах, об'єднуючись у піонерські загони для екскурсій у райони, де відбувалася колективізація, надсилаючи літературу для обговорення на зборах школярів.

Комсомол і партія закидали вчителям цілий ряд політичних помилок у роботі з дітьми. Хоча Оргбюро ЦК КП(б)У в червні 1931 р. встановило, що відбувся «поворот переважної більшості вчителів» до участі дітей у народногосподарських планах п'ятирічки, «[як]наслідок загострення класової боротьби певна група вчителів має і активно чинить ворожий вплив на дітей». 22 Він закликав Робоса та комсомол посилити політичну освіту вчителів, залучити вчителів для допомоги піонерським організаціям і провести чистку їхніх лав. Занепокоєння викликало не лише

повідомлення про ворожість окремих учителів, але й їхню неучасть у класовій боротьбі. Комсомол був пов'язаний з долею вчителів через їхню взаємну опіку над дітьми, можливість призначення вчителів на керівні посади в піонерії, спільність інтересу до долі випускників початкових класів. Але й молоді вчителі були формальними комсомольцями. В ідеалі комсомольські (і партійні) вчителі брали б на себе відповідальність за клас і діяльність поза ним, наприклад піонерська. Таким чином, хоча партія видавала наказ про чистку вчителів, чистки в комсомольській організації торкнулися й учителів. Вчителі були зовнішніми об'єктами комсомольського обурення, але також були внутрішніми об'єктами власного політичного обліку комсомолу.

Чистка комсомольських учителів ставить важливе питання про те, хто був хорошим радянським учителем. Чистка комсомольських організацій на Одещині та Дніпропетровщині в листопаді 1932 року дає важливу інструкцію щодо того, як проводилися чистки комсомольців. Окружні комітети з чистки зосереджувалися на вчителях, які не брали активної участі в економічних кампаніях штату або підтримували зв'язки з вчителями «чужого» класу. У селі Новогригорівському (тоді Великолепетиського району) місцевий осередок провів чистку вчительки, яка нібито відмовилася брати участь у хлібозаготівлі, відмежувалася від комсомолу та вийшла заміж за сина куркуля. Звіт про чистку вказував на інших вчителів на двох територіях, яких місцеві осередки очистили і тепер визнавали класовими ворогами: петлюрівців (українських націоналістів), куркулів, дітей духовенства, колишніх офіцерів білої армії тощо. У ньому було зроблено висновок, що політичний рівень вчителів які входили до складу Великолепетиської районної організації, була низькою, а вчителі загалом працювали незалежно від комсомолу. У Снігурівському районі (Одеська область) у доповіді вчительку Мешкову назвали «розбещеною особою», яка влаштувала вечорниці, ухиляючись від своїх обов'язків щодо дітей і в кампанії із заготівлі зерна. Не дивно, що «ворогів» було ще більше серед некомсомольських вчителів та сільської інтелігенції загалом. Хоча звіт наполягав на тому, що переважна більшість людей [у селі] є соціально близькими до нас», політична бездіяльність переслідувала навіть тих представників сільської інтелігенції, які мали бути налаштовані на допомогу радянській владі.

Обов'язки радянського вчителя були різноманітні. У селі, головному місці цих чисток, участь у кампанії ревізійній зерна була ключовою, про що свідчить це неодноразове звинувачення проти загиблих вчителів. Але вчителі також мали привілейований обов'язок над дітьми, і звіт Солоне ясно показує, що комсомольці очікували, що вчителі-комсомольці використовують цю роль, щоб витягувати інформацію зі слів студентів-куркулів, розкривати сховки краденого зерна та викривати «шкідників». » в селі: «Перевиховуючи сім'ю через дітей, діти-учні приходили до нас під час чистки і багато розповідали про куркуля в селі та зв'язок між ними та окремими комсомольцями». 27 Вчителі могли заохочувати таке свідчення, але діти самі брали на себе відповідальність виступати авангардом Радянської держави в умовах «класової ворожнечі».

Зрештою, це було головною турботою школи та комсомолу/піонерів в Україні на початку 1930-х років. Як стало ясно з попереднього обговорення, школи наголошували на зв'язку між уроками та класом та активністю поза школою. Цей підхід базувався на орієнтації прогресивної педагогіки 1920-х років, але Наркомос більше не наголошував на турботі про місце дітей у складанні змісту навчальної програми та структуруванні планів уроків відповідно до власних інтересів і талантів дітей. Важливою істиною для Наркомосу було те, що діти від природи будуть більш заінтриговані вивченням середовища, що їх оточує. Тепер Наркомос вимагатиме від дітей виходити за межі вивчення звичного і служити державі через прикладне навчання більш спрямованим шляхом. На селі це означало участь дітей у хлібозаготівлях і розкуркуленні, а комсомол і піонерія забезпечували це залучення. Головною турботою радянських чиновників у сфері освіти в цей період було повне зарахування дітей до шкіл, щоб держава взяла на себе відповідальність за широкі верстви населення. Ця кампанія стала прелюдією до остаточного зрушення в педагогіці в бік більш консервативного повороту, про який йдеться в розділі 1 2: збільшення використання підручників, наголос на формальних знаннях і зміцнення авторитету вчителя в класі (з державним наглядом) . Як було стверджено, повна реєстрація давала школам можливість збільшити кількість дітей, які вивчали українську мову. Хоча перевага, надана дітям робітників, пропорційно віддавалась на користь неукраїнським дітям, це також спрацювало на

задоволення давнього занепокоєння українізаторів Наркомосу: зарахування дітей українських мігрантів до міста до повних семирічних шкіл та більш «русифікованих» шкіл. «Українці в школах офіційно українізувалися. Вимога щодо участі дітей в державних економічних і політичних кампаніях ідеально дозволяла закріпити те, що було названо «більшовицькою українізацією»; тобто українізація під твердим партійно-комсомольським контролем і спрямована на партійні пріоритети. Перехід до стандартизації у викладанні формальних знань у теорії дозволив більш відповідально викладати українську мову та навчання.

Пріоритети для державних і партійних органів на рубежі десятиліть лежали в іншому. Поки інспектори Наркомосу та педагогічна преса обурювалися відсутністю прогресу в українізації шкіл, адміністратори Наркомосу взялися за переробку всієї системи освіти. Керуючись економічними міркуваннями першої п'ятирічки, яка встановлювала виробничі завдання для всього Радянського Союзу, Скрипник визнав, що Українській республіці необхідно об'єднати свою незалежну систему освіти з системою Російської республіки та всього Радянського Союзу. Таке об'єднання було необхідним для забезпечення єдиної освіти всіх радянських громадян, у тому числі й Української республіки, транспортної підготовки для потреб праці соціалістичного господарства, передбаченого першою п'ятирічкою. Деякі українські освітяни стверджували, що жодна єдина система не може задовольнити всі місцеві потреби робочої сили, тоді як інші припускали, що задоволення цих потреб може відбутися на основі української моделі; тобто збереження (і відтворення) в Україні зв'язку між трудовою школою та дворічним ПТУ.

У школах було важко викладати будь-який предмет, включно з російською мовою, на задоволення цих бригад, але недоліки в україномовному навчанні, які зберігалися з кінця 1920-х років, усе ще були помітні. Економічні та політичні негаразди початку 1930-х років лише погіршили матеріальне становище сільських учителів і обмежили ймовірність будь-якого якісного покращення українського викладання. Що змінилося на початку 1930-х років, так це вливання молодих учителів, підготовлених у радянських установах. Проте звіт бригади шкільної інспекції за квітень 1933 року про стан молодих учителів шкіл Гришинського району (Донецька область) детально описує крайню бідність учителів у районі. Вчителі отримували зарплату із запізненням, якщо взагалі отримували, скорочували пайки борошна та молока, працювали без підручників та опалення.⁷⁶ Один учитель із Вовчанського району (Харківська область) у березні 1933 року написав листа Володимиру Затонському, наступнику Скрипника на посаді начальника відділу наркома освіти, скаржачись на подібні труднощі та попереджаючи, що якщо злидні вчителів триватимуть, вони можуть зовсім залишити роботу, «щоб знайти порятунок від голоду». Півень визнав, що на Донбасі освіта не була пріоритетом, що перше місце взяли індустріалізація та боротьба за хліб, були затримки з виплатою зарплати вчителям. Хоча більшість вчителів «героїчно долали труднощі», деякі кричали «біжи, куди можеш». ⁷⁸ У жодному з цих документів не згадується голод 1932-33 років, але його вплив на професію вчителя здається очевидним. Крім того, навіть якби вчителі були в кращому становищі, загалом вони все одно не мали належної підготовки для сприяння українській школі. За даними одного чиновника Наркомосу, у деяких районах Київської області до 1933 року від 70 до 80 відсотків учителів закінчили лише семирічну початкову школу, і цей низький рівень підготовки був справедливим і для молодих учителів у район Гришино обстежений інспекторською бригадою. ⁷² Наказ Наркомосу від січня 1933 року підвищити кваліфікаційні вимоги для призначення вчителів — для нижчих класів початкових шкіл мали б право лише випускники педагогічних технікумів або подібних закладів — здався радше бажаним, ніж реалістичним. ⁸⁰ Нові, «більш радянські» вчителі не надавали жодних гарантій вищої кваліфікації чи покращення викладання. Характеристика 1930—33 рр. як золотої доби українського шкільництва не видається влучною.

На початку 1933 року Скрипник зазнав значного тиску. Редакторів його збірки вже було засуджено за націоналізм, а Політбюро КП(б)У поставило під сумнів деякі аспекти його праць про національну політику. У своїй промові перед Колегією Наркомосу 14 лютого, про яку згадували численні спікери на нараді керівників областей Наркомосу, Скрипник намагався запобігти будь-якій подальшій прямій критиці, наголошуючи на небезпеці «примусової українізації» російських дітей. ¹⁰⁶ Проте 28 лютого 1933 р. Миколу Скрипника було звільнено з посади наркома освіти й замінено Володимиром Затонським, який був ключовою фігурою у

встановленні радянської влади в Україні, а раніше обіймав посаду наркома освіти в 1917—18 та з 1922 по 1924 рр. За Затонського нова колегія Наркомосу видала 22 березня постанову про проведення інвентаризації мов навчання для молодших класів початкових шкіл в Україні. Інвентаризація стала своєрідною відповіддю на висновки, представлені на лютневій нараді голів областей. Він був започаткований як частина плану виправлення «механістичної українізації» та забезпечення суворого дотримання того, що пізнішою квітневою постановою Колегії Наркомосу було названо «національним самовизначенням». Іо7Павло Постишев, новопризначений другий секретар КП(б)У, ініціював перебудову всього уряду УРСР, переорієнтацію кампанії українізації та прискорення хлібозаготівель на селі. Українське Політбюро дозволило опублікувати відкритий напад на Скрипника в журналі «Більшовик України» безпосередньо перед пленумом ЦК КП(б)У, який мав відбутися 8-11 червня. На пленумі Скрипник визнав численні помилки, але Постишев продовжив свій донос, прямо звинувачуючи Скрипника в тому, що він дозволив націоналістам і контрреволюціонерам проникнути в Наркомос і встановити контроль над українізацією. Секретар ЦК Панас Любченко, який побоювався, що наступними стануть мішенню колишні боротьбісти, як і він сам, опублікував гостру критику Скрипника в головній урядовій газеті «Вісті ВУЦВК», засуджуючи його за підкреслення національної боротьби над класовими інтересами та звинувачення на нього. за поширення українського націоналізму.¹⁰⁸ Громадська кампанія проти Скрипникового керівництва Наркомосу та управління українізацією загострилася, і Скрипник покінчив життя самогубством 6 липня, ймовірно, усвідомлюючи свою майбутню долю.

Падіння Скрипника свідчило про фундаментальну зміну національної політики в Україні та українізації шкіл. Листопадовий пленум ЦК 1933 р. визначив Скрипника не жертвою чужого впливу, а лідером «націоналістичного ухилу». У відмові від існуючої політики, яка наголошувала на однаковій небезпеці російського «великодержавного шовінізму» та українського націоналізму для радянської влади в УРСР, резолюція пленуму стверджувала, що «найбільшу небезпеку тепер становить місцевий український націоналізм, оскільки він об'єднався з міжнародним втручанням. ції».¹⁰⁹ Це нове формулювання санкціонувало чистку українських освітніх, наукових і культурних закладів, яка вже тривала. На пленумі Затонський оголосив, що 2000 співробітників Наркомосу вже усунено; 16 000 нових учителів було швидко підготовлено замість тих, хто загинув, був звільнений чи заарештований ГПУ; і одинадцять із двадцяти одного директора педагогічних закладів були звільнені.¹¹⁰ У пізнішому виступі він оцінив, що від 30 до 40 відсотків педагогічних кадрів в Україні містять «ворожі класові елементи».¹¹¹ Не дивно, що Андрій Хвиля, багаторічний голова агітпропу КП(б)У та заступник наркома освіти під керівництвом Затонського, в осінньому номері педагогічного журналу «Комуністична освіта» за 1933 рік підтвердив вчителям те, що було вже очевидно, що український ЦК. і Раднарком санкціонував повну реорганізацію Наркомосу: «Реорганізація апарату Наркомосу, збудованого керівництва народною освітою, — це важлива політична справа, могутня зброя в боротьбі проти класових ворогів, проти всіх опортуністів на культурному, шкільному фронті. .»¹¹²

За винятком деяких очевидних крайнощів, українізація спочатку була процесом переговорів. УРСР була винятковою серед радянських республік тим, що була місцем, де інтелектуали та окремі особи в республіканському керівництві були готові розширити рамки національної політики за межі того, що можна було собі уявити деінде.

Остан Вишня

Перші кроки (Поради для ще не українізованих)

Про неприємну справу оце писатиму... Нічого не зробиш: мушу... Посада мені така вже трапилася, а воно ж, кажуть: «Узявся – так роби!»...

Про українізацію писатиму. Декрета ж ото Радянська влада видавала, щоб закінчити з цією справою. Поспішати треба. А то ще чого доброго... Знаєте, Радянська влада не любить жартувати...

Доведеться, братця, при... той... налягти... Українізуємось давайте, та тоді вже спокійнісінько що два тижні платню одержуватимемо, до профспілки одраховуватимемо, коли треба – «Інтернаціонала» співатимемо, демонстрації робитимемо...

Як справжні революціонери... Робітничі селяни, одне слово.

Знаю я, що воно не дуже приємно...

То собі сидиш, і всякі «отношения» в тебе тільки: чирк-чирк! Чирк-чирк – як мухи.

В ответ на предписание і т. д., і т. ін...

А тепер розженешся... і до словника...

Але що поробиш? Треба: можуть скоротити...

І вчи, і переучуйся, і ходи на лекції... Та ціла морока... Та ще й морально якось непевний. Все-таки хоч що б там говорили, а мова мужича... То по-панському говорив, а то по-мужичому. Якось воно, знаєте, не... Та я, одне слово, вас розумію.

І не легенька та мова. Має й граматику, й синтаксу, й літературу цілу. За один вечір її не подужаєш.

Я по собі знаю, як вона мені не легко давалась.

Учили мене тої мови української давненько вже...

Я вже був чималим чолов'ягою. Щось було мені місяців, мабуть, одинадцять, а може, й цілий рік... Так що вже добре знав, де в матері пазуха розстібається. Мати мене вчила. Каже було:

– Кажи: дай!

– Няй, мамо, няй!

– Дай, кажи, кажу тобі!

– Няй, мамо, няй!

– Нявкатимеш – не дам!

І не дасть. То я було плачу, ніби мене по штату скоротили...

Так що я за мову ту вкраїнську добре-таки натерпівся.

Та ще й тепер, маючи вже не одинадцять місяців, а значно більше, як рік, – та й то доводиться і в граматику зазирнути, а іноді то й у словник...

Отака та мова...

Хоч особливо, товариші зави, зами, замзамзави і інші радянські службовці, не лякайтесь. Жахатися нема чого... Мова українська ще нікого не кусала. Були тільки випадки (та й то не пандемічні), що вона друкарщиць, здебільша ніжних блондинок, до плачу доводила...

Але ви ж самі знаєте, які тендітні ті блондинки: вони навіть над ніжним французьким підручником плачуть...

Так що це «не факт»!!

Єдине, що лякати може, – це спішність. Але й з цього становища вийти можна. Принаймні так вийти, що не скоротять...

І це не трудно...

Затямте ось що...

Всі папери, писані українською мовою, починайте завжди так:

«З огляду на те та на те...»

Всі папери так починаються...

Це значить, що ви, пишучи листа, на щось «оглядаєтесь».

По-російському значить: «осматриваетесь»... Людина ви, значить, «осмотрительная»....

А такі люди цінні і по-російському, й по-українському.

Далі. Затямте собі слово – «позаяк»... Це дуже українське слово... Що воно значить, я й сам не знаю, але людина без нього не українець...

Коли вас хто питає:

– Українську мову знаєте?

Кажіть:

– Позаяк я її вчив, значить, знаю...

Квит! П'ять! І вищий розряд, як кваліфікованому знавцеві мови української.

Далі. Папери, що ото пишуться в канцеляріях і звуться по-російському «отношениями», звіть – «відношеннями». Обов'язково. Відповіді пишійть так:

«З огляду на Ваше відношення за № 101, ми на В/відношення, маємо за честь надіслати наше відношення, бо Ваше відношення торкається нашого відношення і т. д., і т. ін...»

Боже вас борони написати:

«На ваш лист за № 101 відповідаємо... і т. д. і т. д.» Треба обов'язково в канцелярських паперах «нявкати»...

Тоді папери ті звучніші... Як коти в березні...

Далі. Широко вживайте слова: «розумієте». Як говорите з селянином, так після кожного слова: «розумієте», «розумієте»... То він вам, кінець кінцем, скаже:

– Ні чорта я не розумію...

І піде... А вам аби він пішов...

Далі. Замість «спасибі» чи «мерсі» – кажіть «дякую»... Тільки робіть наголос не на «я», а на «у».... Дуже ефектне слово... Тоді вас запитуватимуть усі:

– А хто за попа? А чи велика парафія? А скільки цього посту посповідали?

Оце поки що візьміть під увагу. Це обов'язково для українізованої людини для того, щоб її не скоротили...

Щасти ж вам, доле, на цім тяжкім, але славнім шляху!

А все таки наша зверху!

Я не знаю, чого саме на нас ніби розгніва-
лися брати наші, руські пролетарські письмен-
ники.

Жили ми з ними тихо та сумирно, вони до
нас приїздили, ми до їх їздили, бачилися, го-
ворили, віталися...

На те всіма, що правда, а з багатьома таки
й особисто знайомі, і один одного поважаємо й
ажали.

І не було ніби з нашого боку чогось такого,
за що б можна було на дванадцятім році рево-
люції нас викреслювати.

І не тільки нас, а й батьківщину нашу,
Радянську Україну, з її мовою й з питомим
її населенням.

От, приміром, Ф. Гладков, той самий, що
«Цемент» написав.

Побував він у комуні «Авангард» (на За-
поріжжі) і такого набалакав:

— На що, каже, — відроджувати деспотовську
мову, на що гальванізувати українську мову,
що вже вкрилася порохиною? Все це, каже,
тільки гальмує розвиток соціалістичного бу-
дівництва.

А про українських письменників Ф. Гладков
такого погляду додержується:

— Вони хотять конкурувати з російськими
письменниками, а виходить тільки «обезьяні-
чають».

Про Західню Україну наплів такого, що аж
соромно за його, як за пролетарського пись-
менника.

Натрапив Гладков десь на секретаря пар-
кому галичанина, і пише:

— Секретар лчейки—галичанин...

І пояснює це для його чудо-юдо так:

— Галичанин—приїхавший із Галичини.
Галицил—Юго-Западна часть Польши.

Просто—«без сорому казка».

А ось і другий письменник А. Батров. Цей
уже, здається, наш український, бо друкую-
ться в журналі «Красное Слово», органі ВСЕ-
УКРАЇНСЬКОЇ Спілки Пролетарських Пись-
менників.

За цим пролетарським письменником, Ук-
раїну населяють не хто інший, як хохли.

Читайте його оповідання «Пантелей», в
«Красном Слово», книга восьма.

Там ось що пишеться:

«О ХОХЛОМ Пашка живет» (стор. 12).

І далі:

«...что спала она на палубе грека, среди
ХОХЛОВ и шумливых жинки...».

Бачите, як на нас руські пролетарські пись-
менники дивляться...

Ми—хохли, наша мова порохиною вкрилася,
наша мова мертва, її треба гальванізувати.

Хоч вішайся, черти його батька знають!

І як би не корова, так таке, що й «крити»
нема чим.

А те, спасибі коровам, вони Україну визво-
лили...

А Батров, кінчаючи свого «Пантелея», го-
ворить:

«...в конце улицы повзались колонны
немцев, обоз, а за обозом пестрое пугливое
стадо УКРАИНСКИХ коровок».

Хоч люди на Україні й хохли, за те корова і
українські...

Все таки легше!

Все таки с Украина!

Все таки наша, значить, зверху